Ebyokugendeleko bya ITU

Okukakasa nti ebyokumanya munkola ya tekinologiya, empereza nebikolebwa nti bituka mbantu bonna abawansi, awamu nabo abalina obulemu kumubili mukisera ka KOVID-19[i]

Ensi erimumbera etatekebwatekebwa nga ICT (Ebifayo nempuriziganya nenkola yatekinologiya) byebyoka ebisoboka okozesebwa mbantu okusobola okuwuriziganya eribuli omu. Enkura yabantu yari munkola eyeda tesisinkananga nkoseza ya tekinologiya okusobola okufuna ebifayo ngabyamugaso oba ebyetago ebikuru nebikoledwa okuberawo. Nolwekyo, omugaso okusobola okufuna ebifayo nebyokugoberera mukisera kyekirwade ya KOVID-19 yabwetavu mbantu bonna, ngatodendende kunkura yabutonde, obusobozi, emyaka oba jobera.

Nolwensonge'yo, kyabwetavu nti ebifayo ebikulu munkolaya tekinologiya kukikwata ku KOVID-19 bisasanyizibwa ngera bifunika mungeri yonna[1] okukakasa nti bijakutuka eri abantu bonna eranti teri ajakusigala mabega, ngogaseko nabalina obulemu kumibili jabwe, nadala abalwade bamaso awamu nobulemu mungeri yokuwurira abetaga okuyitibwako munkola nga ebirawuri byokusomerako, ebigambo ebigobelera ebyogerebwa oba empereza eyamba abatawurira okusobola okusoma nokutegera ibifayo munkolaya tekinologiya. Awatari ekyo, abantu bangi mbarina obulemu kumibili jabwe bajakusanga obuzibu okufuna ebitalibitufu olwebura lyokufuna ebifayo kungeri ezirina okukolebwa nokusamu ekitibwa mukasera kendwade enno.

Nolwekyo, kyabwetavu dala okozesa engeri nyingi mumpuriziganya nga emikutu egisoboka okutukikako, esimu, lediyo, vidiyo, opupapura, ebigambo, enjogera egata abobemwenkana, nebilala. Nokugatako okutusa ebifayo mululimi olwangu, ngalwangu kusoma eranga lufunika mungeri ezisoboka. Obusobozi bwokufuna namba zamasimu akusoboza abatu bonna okumanya ebikwata kubulamu (ngatadeko nempereza eri bakigara nabo abatawurira burungi) kyabwetavunyo okusobola okusasanya nokuleta enkyukakyuka kundwade kunsi yonna.

Abantu bangi abalina obulemu kumibili basinga kozesa bibaletedwa wakka mbyetago ebyamanyi mbulamu bwabwe nga'madagala, ebikozesebwa mbyobuyonjo nemere. Nolwekyo, ngatugaseko ebirungi ebivamu kwewara okubera abangi mbifo nokukutula kutula amakubo agawa obuyambi, singa abatunda ebintu mulejaleja nebyo ebikwata kuburamu awamu nabakozi bebyobulamu nebitongole ebikulu ebikwatibwako tebisobozesa nfuna kubibakwatako munkolaya tekinologiya, empereza nebikolebwa, abalina obulemu kumubili tebajakubera nti

---

[1] **ITU vidiyo eziyigiliza engeri yokutandika nokutabaganya ebisoboka okufunibwa munkola yatekinologiya**

ITU- D ebyenjigiliza munambika eyempora ngabya bwerere mukubangulwa kumutimbagano munkola yebya tekinologiya mungeri yokufunamu ICT kumikutu gino:

- *Enfunamu ya ICT - Ekisumuruzo kyokutukaku empuriziganya eyawamu*
- **Onyunga yawamu munkola yatekinologiya – *entabiloyawamu munkola yabantu***

bafilidwa naye obulamu bwabwe buyinza okubera mumatiga, olwobutasobola kufuna bifayo byetagisa, enzijanjaba nebikolebwa ebyobwetavu nempereza.

Olwokubera enkola eyamanyi munkozesa ya ICTs kunsi mbulwade bwa KOVID-19, ebyogendelako ngabiyina obubaka obwenjawuro nebikolwa biwerezebwa okusobozesa ebifayo mukolaya tekinologiya, empereza nebikolebwa ebiwerezebwa kunsi yona ntibisoboka okufunibwa abantu bonna awamu nabantu abalina obulemu kumibili, ngateri nomu alekedwa mabega kunsi mumbera enno enzibu.

ABUBAKA OBUKURU NE BIKOLWA

1. **Lab anti obifayo ebikulu munkolaya tekinologiya, empereza nebyetagisa okendeza okusigibwa KOVID-19 webiri mungeri ezisoboka okufunibwa okusobozesa abantu bona ngogaseko abalina obulemu kumibili okusobola okufuna obubaka buno obukuru:**

Ebiwandikidwa nebifayo kukikwaka ku KOVID-19 bilina okutuka mungeri ezisoboka okufunibwa okusobozesa buryo'mu okutegera, ngogaseko nabantu abalina obulemu kumibili. Ekyokulabilako, ebirango byolukale kuma televizoni, vidiyo namaloboozi nebyo ebiwerezebwa munkolaya tekinologiya byebilina obutasoboka katuka bakigara okujako ngabiwandikidwako ebigambo ngabiwerezebwa oba abawereza munimi zobubonero. Ngamumbera yakazigizigi yona, okujako empereza mawanga zonna (televizoni ne lediyo) ensi munkolaya ICT bigata enkola ezenjawuro eziyinza okuyamba empuriziganya eri abantu abalina obulemu kumibili mumbera ezitarizaburijo: amasimu gomunyumba, amalobozi buriwori, obubaka mbufunze nempereza munkolaya tekinologiya nebifo kumikutu jatekinologiya, vidiyo, enkola ezamangu mukwewandikila, okuwereza amaloboozi kumikutu jatekinologiya, okwegata kuntesa ezawamu kutekinologiya ebiyamba okuwuriziganya nokuwanyisiganya ebiriwo (ebifananyi, vidiyo nebyawandikibwa) nebye mpuriziganya ku setilayiti.

2. **Okakasa nti abalina obulemu kumibili bona basobora okufuna, okutegera nokukozesa enkolaya yatekinologiya era nempereza, bino ebidako bilina okufirwako:**

    a. **Ebifayo eri buryo'mu** mumaloboozi nebilabika namaso byona ebiwerezebwa munkola yatekinologiya kuntimbe mbifo byolukale ngokulabilako mbyegari yomuka, mbifo byabatunda ebyalejaleja, mupaka nembifo byolukale ebirara ntibituka abantu abatasobola kubera nabikozesebwa byabwe byasekinomu mu ICT.[2] Wekisoboka, ebifananyi nebikoledwa bilina okulagibwa ngabayongedeko nebigambo. Amalobozi agalabula/ nebivuga byona mukasera akazigizigi bilina okugobelerwako amatara ngagaka okulaga enkula nengeri ekikangabwa wekituse.[3] Ebifayo nebilabula

[2] *Ekitundu kyebyentambula nebyentambula mu Scotland. Kola enkola ezomugundu ezisobozesa okufuna ebifo byegari yomuka – Kodi yawamu eyokozesebwa, olupapura 109, K7. Obubonero – entimbe ezilaga.

[3] *Ekiwayi kya US woja byoyagara. 702 sisitemu zokulabula ezekisera ekyakazigizigi

ebiwerezebwa ngabiyita mumpereza zolukale birina okuwerezebwa nabyo mungeriya tekinologiya erabibwa namaso.[4]

b. **Lediyo** esobola okukozesebwa nebigendelako oba nobubonero obwenjawuro osobozesa abantu abatawurira oba abatasobora kuwurira burungi. Ekyokulabilako, ebyuma ebisobola okuwereza ebikankana, oba amatara agaka nobuwandike obwangu okulabula basekinomu abatawurira nabo abarina obuzibu mukuwurira ku KOVID-19 kubiganidwa namakubo agatekebwawo gavumenti okukendeza okusigibwa. Empereza ya radio munkola yatekinologiya oba namaloboozi amalikodinge zilina okwongerako enkozesa yebiwandikidwa.[5]

c. **Televizoni:** Ebinyonyola / ebigambo ebiwandike mululimi olwabanansangwa bilina okuwerezebwa okusobozesa ebiwurikika ngabikwatagana ne KOVID-19 ngabisoboka ofunibwa abantu abalina obuzibu mukuwurira oba abayinza okufuna obuzibu mukutegera olulimi. Ekyokwongerako, abavunuzi benimi zobubonero balina okozesebwa kubiwerezebwa ku televizoni kubikwata kubulwade.[6]

d. **Obubaka mbufunze:** Ebifayo bwebibanga biwerezedwa obubaka obufunze bwoka, abantu abatetaga bilabika namaso ngatebalina bikozesebwa biyinza kukyusa biwandikidwa munkola ndara ngo'kugeza mumaloboozi bajakusibwa wabari. Nolwensongeyo, okulabulwa nokwerinda kunsonga za KOVID-19 nendwade ezefananyiliza zilina okufuluma mungeri nyingi mumakubo agenjawuro agawereza amawulire. Ebisigidwa byona ngabikwata kububaka bwona bilina okwongerako ebilala ebibyogerako.

e. **WhatsAppu** efunika era ekolane Talkback namaloboozi agakozesebwa oyoyena atalabika. Siri ajakusoma obutumwa bwoku Whatsappu mudobozi eryawagulu nekusimu era'sobola okubasomera obutumwa ngayitaku Siri. Ngokozesa WhatsAppu weware okozesa obufananyi.

f. Okulabulwa ku **Yimeyilo** kukikwata ku KOVID-19 kulina okusoboka munimi nyingi. Enkozesa ya tekinologiya erina okolebwa nge byokugendelako bwebilina okufunibwa okusobozesa kubyuma ebyenjawuro nenkola yatekinologiya yomukozesa. Ebyuma ebimu ne sisitemu zabyo ezilabula bisobola okulaba nti obutumwa obuyingilawo buwerezebwa mubwawufu awamu nebiwandikidwa namalobozi.

---

[4] *Ekitundu kyebyentambula nebyentambula mu Scotland. Kola enkola ezomugundu ezisobozesa okufuna ebifo byegari yomuka – Kodi yawamu eyokozesebwa, olupapura 115, L1. Ebirango – ebyawamu.

[5]*Olukiko lwegwanga olwensonga zabalina obulemu ku " empuriziganya enungamu eri abantu abalina obulemu: Ngatonaba, wakati noluvanyuma lwa kazigizizi". Olupapura 45: Engeri zokufunikamu; olupapura 104: Tebo 9. Engeri zokufunamu nokwekebeja endabulwa; olupapura 148: Okutendekebwa okutandika: Lediyo nebigambo ebinyonyola

[6] *Olukiko lwegwanga olwensonga zabalina obulemu: "Empuriziganya entuffu eya bantu abalina obulemu kumubili: Ngatonaba, wakati noluvanyuma lwa kazigizizi". Olupapura 45: Engeri zokufunikamu; olupapura 104: Tebo 9. Engeri zokufunamu nokwekebeja endabulwa

Okukozesa ebifananyi wakati webilabula kukikwata ku KOVID-19 biyinza okuyamba abantu abalina obuzibu okutegera ekiwandikidwa. Ebifananyi byona bilina okuberako ebigambo ebyenjawuro ebibyogerako.[7]

g. **Emikutu ejigaka abantu awamu:** Enkora empya entutumufu mungata yabantu awamu mbye mpuriziganya byeyongera okusoboka okutukikako. Ekyo kitegeza nti Facebook, Instagram, Twitter, YouTube biwa ebintu ebisobozesa okutukibwako. Kyabwetavu nti abasawo nebitongole ebiwereza ebifayo ebyomugaso kubikwata ku KOVID-19 nengeri zokwewaramu kumikutu jino bamanya kunkola ya tekinologiya kungeri yojifuna okulabanti obubaka butuka kubulyo'mu.[8]

h. **Emikutu munkolaya** tekinologiya egiwa ebifayo ku KOVID-19 okendeza okusigibwa kunsi/ mbitundu oba okusigibwa mawanga kulina ogezesebwa nti kufunika[9] okulaba nti abalina obulemu kumibili tebafuna buzibu mukufuna bifayo byetagisa biwerezedwa kumikutu. Bulikiwandike kyona ekyekusaku nkolaya tekinologiya ekiweredwa kumikutu kisoboka ofunibwa/okozesebwa abantu abakozesa entimbe zebilawuri singa bibela mungeri etasoboka kusomebwa mulwatu mgokulabilako fayilo za JPEG oba mbifananyi ebitasoboka funika (ekyokulabilako ebifananyi ebyozemu).
Munkola endara, ebifananyi nebikoledwa makubo marungi nyo okuyamba abantu mbiwandikidwa abalina obuzibu kubwongo, oba abalina obuzibu kunimi; nolwekyo, bino birina okuwagibwa nebigamba okulaba nti abantu abalina obuzibu bwamaso okukozesa ebyuma byaba muzibe nabakozesa enkolaya tekinologiya basobola okufuna nokutegera ebifayo. Amakubo agagenda kumikutu jewabweru galina okunyonyola. Bulikimu ekyomukutu kilina okubera ngakifunika kubantu abakozesa kibodi so si mawusi.[10]

Ebirara ebyokweyambisa bya ITU nebifayo ouwagila enkolaya tekinologiya awamu nabantu abarina obwetavu obwawufu musabibwa okebera ku: Enfunika ya ICT eri abantu abalina obwetavu obwawufu ne ITU-D Ekolaya tekinologiya nogatako

---

[7] *Microsoft: Laba nti abalina obulemu kumibili basobora okutuka ku yimeyilo yo

[8]*Gavumenti ya UK ku nkolaya tekinologiya nempereza. Ekitabokyemizanyo kyabantu - enfunibwa

[9] *Enkola yokakasa nti ebiri kumukutu gwenkolaya tekinologiya okubera WCAG 2.1

[10] *W3C ebyenkola ya tekinologiya kumutimbagano munjigiliza

*** Si kikozesebwa kya ITU:** *Ebifayo byona kumitimbagano jino biweredwa mutima mulungi, wabula tetulina gwetukikilide, gwetuwagila oba gwetukiliza wade wakikaki, ntitumweyimilide, ntiwetuli oba okumaliliza ebifayo ebiweredwa kumikutu jino wabweru.*

[i] ***Ebyokugendelako bino sibyebyoka***

Obutamanya nti okuvunula musango: Nga okusobola okwomugaso kukolebwa okufuna enzivunula mu byokugendelako bya ITU ku *"Engeri yokakasa nti ebyokumanya munkola ya tekinologiya, empereza nebikolebwa bifunibwa abantu bonna, awamu nabo abalina obulemu kumibili mukasera ka KOVID-19"* munimi endala okutari mwolwo olurimi lwa 6 UN: Oluzungu , Oluwarabu , Olukyayina , Olufaransa , Olurusiya, Olusipanishyi , olwokubera obukuggu munkozesa yolurimi mumpandika kyandiretawo enkyuka entonno. Tewari gwekinenyezebwa munsobi zonna, okwerabila, nebikyamu mubutuffu bwempandika, oba eri kwekikwatako mbivunudwa. Bwewaberawo enjawuro yonna, eyo the Oluzungu ebyasoka bijakuvayo.